I

Звався він Тиміш Іванович і був дяком у нашій церкві. До нас тоді його надано, як у Макухах спразнили церкву, то звідти він переведений.

Не знаю от, як вам доводилось — яких бачити дяків по селах, а мені то все траплялося, що як дяк, то й приземок, і сухобразий, і посліпий: сперву загнате у тій семінарії, а там нестатки ймуть, та ще як який піп нагодиться або й попадя, що од його з церкви, а од її з хати гуляй, — то ні з чого дякові підцвітать. А сей Тиміш Іванович не такий — і трохи на їх не походив: се був чоловік зросту і сили ставень, і на вроду не згірший, і на вдачу. Дивлюся я на його, то от неначе б межи гуси сірі орел сизокрилий вивівсь. Стоїть у церкві, то за всіх головою вищий, а гласів зведе, дак і стіни церквові гудуть. Ішовши по селу, кивне кому головою — з усіх голів шапки так і поспадають; чи всміхнеться, чи заговоре — йому і мова, і сміх знімуться, як вітер, одусіль.

Усі його в нас любили; балакливий був чоловік, веселий, громадський. В господі він, здається, що обідав тільки та вечеряв, а то, було, усе коло чиїхсь воріт із люлькою сидить та говорить-розказує, а коло його тичба людей — і чоловіки, і парубки, і діти, і молодиці цікаві з коромислом на плечах зостановляться та й слухають. А робочої доби, що людей нікого в селі немає, він сам собі ходить-проходжа на води, на діброви — шукав би, не знайти.

Було хазяйствечко там якесь в його, та не дуже він за його дбав. Дячиха господарювала і усьому лад давала. Невсипуща з неї хазяйка була; цілісінький вона день, було, тупає-порається коло господи, її і в хаті, і надворі, її на городі і коло загороди — скрізь її повно. Жінка в його була молода і з себе гарна, прудка й моторна, як соколиця.

Люди укмїчали, що якась несогласка в дяка у хаті... Що ж його зробиш! "Щастя, — примовляв сам він, — як трясця: кого схоче, того

трусить. А в чуже ніхто не втручайся, бо не поможеш". Мовчали люди. Жалували дяка, дячисі низенько кланялися, стрівши.

Тоді моя пасіка була у березничку, що за селом гайок, — шкода мені й досі тієї пасіки, що я її спродав! Така пасічка, що святий би не засмутивсь, живши в ній. Там я уперше з дяком познайомився. Блукаючи, та й забрів він... Вклонились та й розговорилися. Він мою пасіку похвалив. "Славний ви господар який!" — каже; а я знов його спів похвалив.

— Ну, — каже мені дяк, — тепер ви мене похвалили, а я вас, — сядьмо ж, сусід своїх посудьмо-погудьмо абощо.

Засміявся та й сів коло мене. З ним гомонячи, і час, було, не змигнеться. Як він глаголав, як він розказував, знав він якого, Боже мій, Боже! Я старий, а слухаю, було, як дитина.

— Добре вам, вченим! — кажу йому. — Всього ви довідались, а ми темні люди — то як у лісі.

— Ге! — одкаже мені. — Та й я, дружбо, як у лісі; тільки, бач, багато вже ходив, блукав, дороги хоть не знайшов, та деякі стежиночки натрапив.

— Ой здорово ви усього знаєте!..

— Та так — наче от аза до буки дещо й знаю.

Зайшов він і вдруге, і втретє та й став до мене ходити.

Було, прийде, сядемо. Вітерець листом шешелить, бджола гуде, та пурх по кущах — пташки перелітають, то воно й балакається — точиться розмова, точиться.

Одного ранку, ще до сонця, по білій росі, завідав він мене у пасіці.

— Еге! — кажу. — Не переспали, мабуть!

— Здається! Та ще вам похвалюсь: ніхто так зарані з хати, як я, а з двору — як сусідині гуси!..

— Оце! — кажу. — Ви та гуси... Чого б то так заразом?

— Бо моїй дячисі дав Господь голос дзвінкий — так усіх здіймає...

Що його тут казать!

— Трапляється, — кажу, — усього трапляється у житті.

— Таку правду кажете, що я й чував.

— Усякому бува горе, усякому бува і добре.

— Чув я й се, та не зрадувавсь...

— Мені, — кажу на себе, — і пожилося, і пожурилося; за те спасибі і за те не змагаюсь...

— Добра душа — п’є й з ковша! — сміється.

І такеньки куди, на яку стежечку не набреду, він усе остючками коле...

— Бодай вас! — на його. — Де ви такі родилися, де ви й хрестилися!

— У Савлуківці, — каже.

— Не чув я, що се таке за Савлуківка; добрі, десь, людове савлучане.

— Як бачите.

— Авжеж, хоч і зайшлі родителі, та духу нам іще замоглись.

— І родителі не зайшлі, а таки з щирої Савлуківки. Я, — явіть, — не попович, а з козаків.

— Як! Як же ви вийшли на дяки?

— А самі ж кажете, що на віку усього трапляється, — трапилося й мені.

— Та у дяки як би то вам попасти?..

— А так: мене, бачте, поставили на дяка нишком — як жидівську контрабанду. Та вам як розказать своє житіє усе, то буде на ввесь день казки!

* * *

— Батька мого, — каже, — звали Іваном Савлуком. У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук. Кажуть, що колись-то, колись, за царя Гороха, як людей було троха, та й ті урозтіч розбігалися, блукав наш предкопращур козак Савлук по горах, по долинах, по усяких українах, шукаючи, чого — я не знаю, та, може, і сам козак Савлук не знав. От той козак Савлук ходив, ходив — і набрів оцей низкоділ, де тепер село; та чи він уподобав, чи то вже ноги одходив, оселився тут. По йому і село зветься Савлуківкою, з його усі ті і Савлуки пішли по світу.

Батька я не зазнаю свого: я народився, а він хутчій вмирати заходився; кажуть, ніби з переляку, що Бог сина дав... кажуть-то так, а

на певність — не знаю. Зостався я з матір’ю на втіху, мовляла, єдину їй. З свого віку дитячого поперед усього пам’ятаю нашу хату білу та матусині сльози тихі, а ще — дзвона церковного — тонкого, жалібного.

Ріс я та ріс; мати плакала та плакала надо мною, та ще й побивалася.

— Ой сину, мій сину! Який же ти вдався на виріст і на вроду — та важка недоля твоя буде!

І що рік мені прибуде, то мати гірш мною вбивається, а я таки гоню, мов верба лугова.

— Чого, мамо, журитеся?.. — було, звідовуюсь.

— Годі, дитино моя мила, годі! — одкаже. — Тобі ще рано!

Да так славно пригорне, укриє тебе, що й послухаєш, втихнеш.

Ну, а що бачу, того не забуваю і за теє думаю. Було, оце узимку, зимними узденьми, надворі мороз лускає, сиджу з мамою, зоря вечірня розгорілася, то й кажеш собі: що се на світі за лихо таке? Що се за журба така буває? Признакомлюватись і мені з нею, бачиться! І як мені з нею буде? Чи вже таки не розважусь я й тоді, як куплю собі коника строкатого? Ні, думка була, якось я да втечу того смутку! Та, було, й засну в матері на руках... і присниться коник строкатий. Як правду вам сказавши, то й досі строкаті коники ще сняться, — не знаю, як іншим.

В нашому селі був священиком старушок древній дуже, а в його жінка в недузі лежала. Лежала вона вже кілька літ на ліжку та стогнала, а часом так їй трудно доходилось, що наймичка прийде, було, вже на неї плащмечко міряє, і усе вже давно було їй на смерть наготоване — тільки вмирать. А вона не вмирала, сохла; дак те споряджене плащмо [1] і лежить дурно. Приміряють — широке, ушиють; їй полегшає, то і знов

сховають. Наймичка тая да, було, й насуравиться за се: "Оце ж! Нащо ж я з скрині дістаю та вшиваю! Скільки ниток марно іде... Лучче б лежали!"

Була ся наймичка людина розсудливая: все обміркує, усе виважить; а не боялася нічого; ні корів лихих борикання, ні непогоди, ні хвороби не знала і не дивилась. Сама була висока з себе, огрядна; брови мала чорні, широкі та густі, як з сукна; очі карі — і дивилася на кожного так буцім добирала, що з його треба виробити — чи садовину, чи городину? Звали її Явдохою, а по чоловіку — удовою Павлютихою. Жила вже Павлютиха кілька років у попаді, усім заправляючи господарством: шила, і мила, і білила, ткала і пряла, пекла і варила, — хіба неділею, святним днем, до церкви піде. Як її на очі зоглядаю: вийде і йде, було, не хапаючись, а постигне саме впору у свойому червоному очіпку з чорним окрайцем, у білій намітці... Вона і до церкви йшла, як до доброго батька і господаря, бо як чого не скінчить у тиждень, що вже казала собі скінчити, то не йметься і до церкви — така! Та й сього припадало дуже порідку; а то ще, було, і одпочине суботнього вечора на неділю. Одробившися зовсім, уступить до недужої господині і на низесенькому ослінчику собі сяде.

Мати моя часто, було, до попаді йдуть, аби трохи по вигоді їм випало, а в неділю і мене брали з собою.

Прийдем, було, у кімнаточку, душну таку, ліками пахущу. На високій кроваті, у подушках, лежить недужа — жовта, як з воску, і тихо слабі очі дивляться; у кутку тліє свічечка перед Матір’ю Божою уквітчаною; під божничком стіл, застелений скатіркою білою. Коло ліжка сидить моя мати з журботою своєю; а подаль од ліжка Павлютиха процвітає, червоновида, ополиста, поважна. Мати моя зітхає важенько, хора тихенько стогне. Із часу до часу прочиняються двері ошатненько, вигляне ласкаве, невпокійне обличчя з білою бородою або й сам піп старий уступить; подивиться, постоїть — і як увійшов, так нечутно і вийде. Довго і довго мовчки сидимо, доки аж Павлютиха не зачне розповідати про які дива господарські, а мати їй на одказ зітхати стане, а попадя стогнать.

— Чого зітхаєте раз у раз? — тоді Павлютиха запита одважно.

— Боже, Боже! Як мені вже не зітхнути, не пожуритись — то й кому! — каже мати моя.

— Кожному, хто веселився, треба колись посмутувати! А то ж як! Покоштував солодкого, споживляйсь гірким!

— Трудно мені! — простогне попадя стиха.

— Авжеж, трудно, як здоровля нема! То що вдіяти! Відома річ, що недуги не тішать. Здужали і ви колись, теперки хорієте: світове так всеє переходя живе.

— Трудно мені! Бога гнівлю... смерті бажаю!

— Оце! чого ж бажать! коли й так сама прийде!

— Ой удово, удово! Такої уваги не має мій жаль, як ти радиш! — каже мати.

— Коли терпиш — страждаєш, сльози сиплються нелічені, небого!.. — подасть мову попадя.

— Хто у чім зван, у тім і пробувай! — одкаже повагом наймичка.

Розказували, мовби мати Явдошина, як поховала чоловіка, сиділа увечері пізно в своїй хаті — пряла плачучи, коли у двері щось стук-стук! Одчинила — чумачило-кремез перед нею стоїть і питає: "Чи дома ваш чоловік Йосип?" — "Вмер Йосип", — ледве одмовила йому з переляку. "Вмер? Бач, і не дождав мене! Та всі там будемо!.. Ну зоставайтеся ж здорові!" — та й пішов до воза, і чуть було, як на воли загукав, начебто Йосип, його не заждавши, на весілля сам пішов абощо. Переполошилася

дуже жінка, і дочка в неї уродилася схожа, — як у око впала, — на того чумака-кремеза, що ото її батька покійного питав.

От як тая Павлютиха покине нас самих, то мати з попадею за плач мерщій, і добре, у смак, наплачуться собі.

Тужать та тужать, мати — розважаючи попадю, а тая — жалкуючись. Розважаючи ж другого, не можна, щоб і своєї туги не оповістити. От мати їй частенько нагадують про мене та мою долю приплакують.

А попадя одного разу й каже на мою матір.

— Став ти його, — каже, — на дяки!

— Як же його ставляти у світі Божому! Не приймуть!

— Приймуть! Я старого проситиму! Завітай лишень його до мене.

Зараз і старого покликали; зачинилися з ним, а зачинившися, стали прохати — попадя словами, а мати моя сльозами.

Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий.

— Як же се мені його приймати! жадного права! — одпрохуватись став.

— Прийми! Прийми!

— От нахаба! Буде лихо ще мені! — одмагається, та й погодився.

Він одусіль собі біди та лиха сподівавсь — і проти того вже не йшов він, а так тільки скаже: "Лихо", — як от зітхне наче. Як же я довідавсь од матері, що мені така ласка та шаноба простелена, то я, недовго

думавши, зараз навтіки куди очі зирнули, а ноги понесли. Не знав я й сам, чого злякався, а було страшно дуже. Так якось мені здавалося, що хоч я не зв’язаний буду, а вискочити таки не вискочу з дяківської науки. Протинявсь я по пущах та по ярах таких день — не заласно щось. Чорний терен красувавсь з-під зеленого листу, а покоштував, такий-то вже кислий прийшовся! Став я обмишляти і надумався так, що лучче поспитаюся я перш того співу. Може, буде вгодніше співати, як зайцем стрибати по нетрях, а буде гірше, то я ізнов утечу. У таких добрих думках прийшов я додому. Мати, дорікавши мене, на руки схопила та, сварившись, добре нагодувала. Потім, попоплакавши обоє, узяла мене за руку та й повела за собою до пана Лукаша.

Сей пан Лукаш та доводився нашому старому попу братом у других і був за дяка у нашій церкві. Чоловічок лисенький зовсім — як диня, голова була, тихий та ласкавий і співав тоненько, як у волосок. Жив тин у тин із братом у своїй хаті з однісеньким віконечком. Садочок собі зростив; в тому садкові понасаджував аґрусу та порічок на грядках, груш зо дві та яблуньок викохав і, мабуть, над усе в світі любив і жалував ті деревця і кущики свої.

У тому садку я почав і гласів учитись і хоч не хутко навчивсь, а горобців одшугав: як загуду-задзеленчу, дак пополохаю так — пооуз перелітають садок наш. Пан Лукаш мене улюбив і жалував. Чи, було, навчуся псалтиря, чи не навчусь, він таки все по головці мене погладить. Тільки як навчуся, то й яблучко ще дасть, а ні — то запитає: "А яблучка хоч?" — та й простягає те яблучко до мене, і дивиться на мене пильно. "Не хочу!" — було, одказую; а він потихеньку засміється і знов по головці погладить...

Як згадаю, то невеселі гості Лукашеві бували і небагато: мати моя та старий піп. Цей завсігди мов терниною повитий ходив; гомоніти не гомонів — зітхав більш. Мати ж моя заспліш плакали і плакали слізьми якимись спокійними, собою не насурочуючись Богу або людям. Лукаш, було, приступить до брата, приступить до матері, постоїть, кашляне — та й одійшов: стоїть оддалеки. Наполягає, було, на мене добра нудьга, і сон

якийсь змагає. Хіба нахватиться Павлютиха рум’яна, жвава — то мов розбуркає мене, і мені привиджується щось веселе десь, наче за удовою слідком поринули і коло неї шумують дерева зелені, бистрі хвилі річкові, якась юрма весела грає — жиє... Схоплюсь, було, вибіжу з садка, біжу левадами, полем, оболонням — не знать і куди, й що: весело стане!..

Поки я гласів доходив тощо, вмерла попадя. В останній раз вже приміряла Павлютиха плащмо на неї і гарненько зашила; та й поховали небогу.

Старий сам ховав і добре слізьми вмивався, хоч і приказував собі: "Добре, коли Господь приняв: перестала жити вона, то й терпіти перестала". А сльози ринули. Ще нижче він похилився, і як при небіжчиці на пальцях ходив та говорив шепотом, щоб її не порунтати, та вже й до смерті своєї крався і шептав.

І моя мати не прожила копу літ. Скоро то дала мене у науку дяківську, та пан Лукаш, вивірivши мене, сказав, що дасть мені науку усю, як сам уміє, то й стала ладнатись на той світ. "Що ж, — каже, було, Лукашеві, — нащо я житиму два віки! Хіба я що Тимошеві придбаю? Я тільки громадський хліб святий дурно заїдатиму! Ні до чого вже я! Жалко дитину кидати; та ви його, добродію мій, не лишите, ви його на добро навчите, а мені вже пора: час вже мені спочити!"

Пан Лукаш тільки морга, було, слухаючи, та яблуками, грушками шанує. А я й собі з-під материного плеча на ті плоди позираю, що які ті яблучка та грушки добрі, думаю, — і нащо тим людям старіти, і нащо їм помирати! І так у моїх думках переймається: то тихі могили поза церквою з похилими хрестами та з хустками білими на хрестах серед глухого зілля, що там буявіє на волі, то яблуко червонобоке, що так, здається, сама рука до його простягається.

— Я вмирати не хочу! — скажу, було, проти Лукаша.

— Нащо вмирати! Ще не пожив! Малий ще!

— Я й великим вмирати не хочу!

— Борони Боже! Молодому весело жити; життя миле, молоде!

— Та я б, — кажу, — усе жив, усе жив і ніколи не вмирав!

Він тихесенько засміється і погладить по головці, а сам візьме ходить по садку та дивитись древа, грядок, то на небо погляне і знову ходить і потиху всміхається собі...

— А я вмирати не хочу! — знов згукну.

— Перш поживи! — одкаже з тим-таки всміхом, тихим та добрим.

Одного дня уранці, при ясному сонці, співав я у садку з Лукашем гласів, коли увійшла Павлютиха, кличе мене: "Тиміш, додому! Мати вмирає!"

— Іди, іди! — каже на мене тихо Лукаш.

Узяла мене за руку й повела. Бачу, од нашої хати старий піп з дарами йде; бачу, коло нашого порога тичба жінок усі заразом гомонять потиху, голови на руку посхиляли! Уходжу в хату — мати у білій сорочці додільній, білою хусткою зав’язана, лежить на лавці, а в головах жовта воскова свічечка горить жарко. Я таки зараз, як убачив, подумав: "Се вже не моя мати, а моя буде та могилка тиха десь поза церквою".

— Тимоше! Тимоше! — кличе мене. — Не лякайся, дитино! Ходи попрощайся зо мною!

Я приступив; а вона мене перехрестила, заплакала, обнявши цілувала та й каже:

— Тиміш! Оце тобі ключ від комори. У коморі дві скрині. У маленькій — одежа там твоя, візьми з собою; а у великій усе добро моє: пошле Бог дружину тобі, то нехай зносить на здоровля. На кілку твого батька покійного кирея, і кожух, і дві шапки; у куточку чоботи його: доростеш — зносиш. Тепереньки як ти мене поховаєш, то усе позамикай, а ключ Лукашеві оддай — ще загубиш. У твоїй скриньці я усе тобі спорядила, усі сорочки поскладала і одежинку — буде з тебе на роки. Будеш ти вже у Лукаша зовсім жити: обіщавсь мені, що прийме. А ти усе до своєї хати довідуйсь, не забувай; як тепло, як сонце — ти відчиняй двері; у дворі теж опоряджай: коли вітер що обворушить або знесе, то зараз полагодить треба...

Я слухаю, ключ приймаю... Тоді знов вона цілувати стала.

— Не лякайсь, — вмовляє, — не лякайся, моя дитино, й не журися. Шануй Лукаша, красно слухай його… може, тобі прилучиться трудно… хоч буде горе, приймай за добре… не лякайся, сину, не сумуй!

Чую — хочуть мене одвести од неї... Вона рукою ледве вже ледве придержала мене, ще раз глянула, ще раз зітхнула.

Натовпилось у хату людей; гомін, голосьба... Мене вхопили двоє молодиць попід руки — тільки мигнула в очах воскова свічечка; замчали мене кудись на кінець села межи діти... Хто мені горішків, а хто бубличок… Дивляться діти на мене та доумуються, за що мені такий талан! Сей день я наче отуманів, наче неживий і сам... В силу що пам’ятаю. Чув розмову невгавующу, бачив купок дітей шумливих, бачив двох копачів з заступами, високі, у червоних поясах ішли... Чи хто мені сказав, чи то я сам догадався, тільки я знав, куди вони простують... Молодиці не давали мені обміркуватися гаразд, усе жалували, усе цокотали.

Та ще після того з півроку хто з молодиць не попаде мене, зараз до себе провадить: годує, миє, чеше; доводилось, так інколи, що я раз із десять на день пообідаю і вмиюся... От згадується мені одна молодиця — з усього села була вона задирлива і зарічана. Було, ще не світ, вона до дня з хати удає, на бізі і хустку зав’язує. "Ото постигається з кимсь завестись", — було, говорять. Ся, було, аби мене зобачила — за мною! Зловить та до себе й веде-провадить улицею та під кожне вікно підбіжить — лає: "От! От люди живуть! Сирота йде, сироту не привітають! Сироті доброго слова від них нема! А щоб же ви й самі посиротіли навіки! Щоб і вам добра не було!" Як же почне мене годувати, то геть своїх дітей розжене з застілля: "В сироти радніші хліба шматок однять!" То тії голодні мусять одійти, а я, нагодований, — їсти, бо сирота!

От Павлютиха то й кришки на моє сирітство не власкавилась. Правда, обпирала мене й обшивала, "бо нікому більш, — мовляла, того зробить, а я можу, то й роблю". Так, як за покійної матері, вона, було, пиріжком у неділю наділить, а надломиш у садку вишню, то за чуприну посмиче — так само.

Жити мені у його, Лукаша, було добре. У неділю ми, переспівавши у церкві, ходили до моєї хати, оглядали господарство моє; а цілий тиждень, як улітку, то в саду вчимось, балакаєм чи що сієм, садимо. Взимку в хаті вчимось, а ні, перед віконцем сидимо; пашні — пшениці, ячменю — пригорщ висиплем під вікном: синиці, шпаки поназлітаються, голуб волохатий спуститься, припурхне горобчик поживиться. Було, не дишемо — дивимось, щоб не сполохать.

— Дядьку, — поспитав я раз у Лукаша, — у вас хто вмирав?

— Як?

— Мати вмерла, батько...

— Ні, я їх не пам’ятаю — малим був. А жінка в мене вмерла.

— Як вмирала, що вона вам сказала?

— Нічого, сину, нічого вона мені не сказала. Одвернулася од мене.

— Як? Нащо?

— Не любила мене, сину, от що! Тому й нічого не сказала. Що ж казати?

— За що не любила?

— Якби за що, а то ні за що! Тут вже нічого діяти! Руки склади та й сядь. Її зневолили за мене отець-мати, а я одружився — того не знав.

— Що ж, — довідуюсь, — недобре ви жили? Сварилися з нею?

— Ні, ніколи в світі. Я, було, сам собі сиджу, а вона сама собі.

— Так і нудилися обійга! Чом було вам не заговорити, не приступити до неї? Я б приступив! Усе б було веселіш; або б з хати пішов...

— Мене, сину, ноги не несли, — каже, — ані до неї, ані від неї.

— Як же се ви жили такечки, дядьку, чудно! Дуже вона вас не любила, мабуть, що й не озивалася ніколи?

— Ні, раз вона до мене з уст своїх вимовила: "Добрий ви чоловік, — каже, — а мені жадається вмерти. Ой коли б же я хутче вмерла!"

— А ви що?

— Я нічого — що ж я?

— І вмерла?

— І вмерла.

— Скучали за нею?

— Скучав...

— Отець-мати її усе знали?

— Я їх після весілля ніколи не бачив — далеко живуть.

II

Лукаш пристарів, садок його буяніє, а материна могила уросла густою травою зеленою, а мені вже на вісімнадцятий год пішло. Жили ми усе так, як і давно. Лукаш усе садовину ростив та кохав — та тим собі й тішився, а я... мені, грішному, вже й нудно стало. Що Лукаш знав, те я вже вивчився, роботи в мене було небагато — так я тинявся, до всього доглядаючись, до всього дослухаючись, і було мені так якось ніяково... от наче чогось я не второпав, наче щось от тут коло мене, та я його не знайду, не знаю, де воно... наче я нічого не знаю, наче дурний.

— А що се ти, любий, зажурився? — питав мене Лукаш.

— А так чогось нудно! — одкажу йому.

— А се буває так, — скаже на те Лукаш, — се бува так і знов перейде.

Якраз з наших вікон видно було дорогу, шляшок битий звивався до міста, — у місті я бував, надивився там на будинки кам’яні, на крамниці й крамарів, ходив по базару, признакомлювався із міщанами — нічого

тільки я там собі не побачив такого, щоб воно мені полюбилося та розважило: там було так сливе, як і в нас у селі, тільки що в нас у селі плугом орали та ходили у свитах, у високих шапках, а тут, у місті, продавали бублики, крамарювали та у синіх чемерках і в низеньких шапочках викрашалися... Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто... І поверзлось мені, що оце і є він, шлях мій, що аби я ним пішов, то усе б собі знайшов... удався, мабуть, я у того пращура свого, у Савлука козака.

Я почав розпитувати Лукаша, чи не знав він чого об тім краї, що за містом нашим.

— А се вже там чужі землі, — туди я ще ніколи не заходив, у ту сторону.

Мені кожної ночі сняться шляхи, дерева, люди, ріки, звірі, будинки — і все таке красне, велике, що я зроду мого віку наяву такого не бачив.

— Піти б мені у світ, — кажу якось Лукашеві, сміючись, а в самого душа і грає, і замирає.

Лукаш теж всміхнувся.

— Оце! — каже.

— А піти б мені справді у світа, — говорю Лукашеві незабаром удруге і вже не всміхався, а такий, як на багатий похорон мене вести.

— А що се тобі усе світа на думку навертаються?

— Та хочу йти в світа.

— По віщо ж ти підеш?

— Так собі... а може, й по добру науку...

— Звісно. Побачиш дечого багато. Я сам проходив аж до Чорного моря. Місця різні, а люди все однакові... і таки дивного нічого мені не траплялося...

— Дарма, — кажу, — мені, може, що й трапиться... Дещо побачу на свої очі... Піду, — кажу, — піду...

— Не ходи, Тимоше! — І став мене відмовляти: — Буде голодно і холодно; приймеш біди всякої або, не дай Боже, занедужаєш... і нащо молоді літа марно по світу розсіватимеш.

— Піду. Добре ви усе мені сказали, добре я чув — а піду!

— А, як сам знаєш! Коли вже така твоя хіть, то йди собі з Богом.

Я взяв торбинку на плечі та й пішов.

Задумав я йти аж у самий Київ. А з Києва аж за Чорне море, а там куди вже втраплю...

Вийшов я з села ранком погожим і свіжим. Лукаш провів мене за царину.

Ішов я, ішов, і не оглядався, і не втомлявся. Підвечір вже незнайомі мені місця стали виявлятись. Ішов я полями чистими та широкими, далі набрів діброву густу та красну. Двічі обійшов я ту діброву. Пам’ятаю червоні квітки.

"А що далі буде, побачу!" — думаю.

А далі було велике село.

Вже смеркало, як я увійшов у те село, — імла і темрява літня, по хатах не світилось, а зірочок, зірочок блискотіло-горіло на небі! А дівчат, дівчат по селі співало!

Я на ті дівочі голоси просто й пішов, минаючи тихі білі хати. Мене обминула купка парубків; пробігло з півкопи дівчат: "Добривечір!" — "Добривечір!"

На одшибі од села було ігрище, челядь гомоніла, співала, сміялась. Спершу, як я дійшов, дівчата мене оглядають збоку; парубки наче не дивляться, а тільки шапки поправляють, а далі як я озвався, то й до мене заговорили. Звісно, дівчата зараз розпитують, звідки я.

— А звідти, — кажу, — де вже мене нема!

Сміху та веселості дівочої — брате мій!

— А куди йдете?

— А туди йду, де буду!

Знов сміятись та ахкати.

Що то за гуляння на тім грищі було превеселе!

Слово скажеться та й сміхом перехопиться, то й не одним, а з усіх боків так і задзвонить, як у дзвоночки. А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати! Здається, так же само гуляють, як і в нас, да не так тую пісню співають, да інакше... І ті незнайомі люди, і хати, і дворища — усе я своїми очима так і поїдаю.

Скінчилося гуляння, вже займається на день... зирк! а та дівчина, що звечора була мені чорнявою — вона зовсім стала білявенька, зовсім не

та, тільки голосок той самий, свіжий та веселий; а де мені здалося у темряві, що стоять три стоги, то стоять тепер три хати; десять дівчат розказує, в якій хаті голова живе, в якій писар і яка в писаря жінка...

Просили мене і кликали до себе — так мені ніяк не можна, — поспішаюся я дуже, — прощаюся та дякую.

Усі по господах, а я знов у дорозі. Іду, та оглядаюся, та кланяюся усім, як братам рідним. А день біліє та біліє. От тут стежечка, що я її вчора не доглядівся, а тут купа вишеньок, тут нова хатинка славна, що я не бачив, а ось криниця, що я її не вкмітив, — додивляюся, та дослухаюся, та день славлю, що удень усе видно та ясно.

Я вже завістився, що по дорозі буде село, де ярмарок зібрався хороший, гнав я туди, мов циган.

Я й досі пам’ятаю, як бачу, ту улицю широку і той плац великий, де ярмарок стояв; шумить мені досі увесь той гук, гомін, розтіч і розрух. От наче ще перед моїми очима ті крамнички під наметом, що на їх вітер має червоними стрічками, хустками і поясами; бачу ті столички, де розкладені коралі, янтарі, усякі сережки, і персні, і бісери, тут раз у раз надбігають жваві та веселі дівчата, вже гроші у них у руці наготовлені платить крамарю, та очі розбіглись — що його в Бога купити... Тут уявляються і молодиці повновиді і трохи охмурі, усе вони цінують і на все кажуть, що дорого, а більш усього купчиться молодиць коло сковорід, мисок та глечиків; тим-то саме вони купують, а ще гірш стукають і дзвонять у ті глечики, миски, сковороди, чи з доброї глини, чи чугун не драглий. Часом і дівчина молоденька тут замішається, — се, певно, сирота, що сама господарює, — от же коло неї і хлопчик щиро вмитий, розчесаний, аж лощиться, і в чоботях, учепився за її юпочку, як рак клешнею, а вона таки йому раз у раз говорить: "Держися за мене, не отходь, загубишся у ярмарку!" — нібито вже з нею то огонь і воду перейти можна, така вона поважна та розсудлива, старша сестра. Скрізь і всюди никають сухі довгополі жиди із безрогими волами, з чаями, з олією, з ножами і з бочками; то беруть, то міняють, то лічать гроші; і

білозубі цигани, що зовсім без грошей свою душу живлять і посвистують на всіх коней; і козаки, і високі чумаки, що, здається, повиходили і проходжають, дожидаючи, якого з них одного на гетьмана постановлять... і кріпаки з панською пшеницею. Сліпий кобзар під чиїмсь возом обідає з своїм хлопцем, а другий кобзар чутно, як грає і співає про Морозенка. І піп з попадею, що не сходили з воза, а якщо купували, то обоє до себе руками манили... Я скрізь лазив, на все очима назирав, як піп, до всього уха наставляв, як шпиг... коли разом зчинився великий грук і крик: котив якийсь возик ярмарком, а за ним услід другий. Став возик недалечко од мене, люди вже там купами, а я хутче на перве місце. Возок став, кажу, а у возку сидить наче пан товстий: голова велика, а шапочка маленька — сидить і кричить, щоб слухали люди, що він має казати. Коло сього пана сиділо два десятники — високі, великі, наче обрали їх ведмедів побивати. Вони зараз з возика зскочили і стали — стоять. У другому возику сиділи два чоловіки і парубок — усі троє зв’язані кріпко.

У якомусь селі Малашевці якийсь Хведор Голубець дуже побився з головою і казав "Буду бити усіх: і писаря, і далі вгору", — а по сьому погрімку втік невідомо куди. І завістили з Малашевки сільському писареві, що, мабуть, буде Хведор Голубець у вас на ярмарку, — зловіть його неодмінне. Оце того Хведора Голубця і шукали. У першому возкові сидів писар з десятниками, у другому — якісь захожі добрі люди, що їх зловили, а може, хто з них Хведор Голубець, бо самого Хведора у сьому селі ні одна душа не знала, а у тій бумазі, що читав писар, у Хведора ніс, зуби і борода, як у інших людей, тільки очі нехороші, що має він замір оженитися з удовою і вміє колеса робить, — чи познаете такого пройдисвіта? Та ще до того славили, що в його тітка відьма!.. Так щоб його не впустить, ловили усіх — і хто має замір женитись, і хто колеса робить, і в кого очі нехороші або тітка відьма...

— Чуєте? — крикнув писар. — Хто такого зобачить, зараз лови і веди до возка!

— А як втече? — спитав хтось коло мого боку.

— Се вже пана писаря журба, — одказали за мною.

— Бач, сидить нашого Бога дурень! — додав хтось з другого боку.

Писар чув, що його поминають, і чув дурня (може, не вперше) та до мене (я стояв ближче, коло самого його возка, та, може, і всміхнувсь):

— Хто такий?

— Одружитись з удовою не хочу, колес не роблю, — одказав я йому з веселою душею. Писар махнув десятникам. Зараз мене зв’язали і вкинули у возка, де вже були в’язні. "Бувай здоров", — вітали мене вони.

* * *

Писареві принесли, постановили столичок, горілку, зелену чарочку і ковбаси. Писар став полуднувати коло свого возика, сидячи на сосновому пеньку.

Треба вам сказати, що як тільки прикотив возик з писарем, то усі жиди наче крізь землю пропали, а цигани, хоч видно їх було, та дуже здалека, чорніли там, як мухи, а як вже пов’язали, то й жиди знов висипали, і цигани прибігли. Жидки гомоніли між собою і підбігали до писаря, наче їх вітром підносило; цигани теж стали близько, і один усе хвалив братів своїх: "Брати! Що то цигани за славні люди!" — а брати йому зуби показували. Люди стояли оддалік — мовчали.

— Жиде! — кажу я до одного жида. — Ось тобі гроші — дай мені хліб!

— Ой, як можна мені таким, як ви, хліб продавати! Я хороший єврей, а ви, може... хто вас знає, що ви за чоловік... ой, що ви говорите! Як се можна! — голосно одказував мені жидок, а сам крутився коло писаря.

Коли виходить з купи чоловік у чорній шапці — як він на Великдень христосувався, — єй же богу моєму, і досі я не збагну сього, такий він був високий. Яка шия! А голова невеличка. Я давно бачив сю голову поверх усіх, а як він підходив, то усе, здається, виростав. Прийшов він до нашого возика і зняв шапку — брови — як намет над карими очима, а очі — як зорі, — винув із торби хліб і подав мені: "На добре здоровля". Усі на його дивляться, дивиться і писар. А чоловік винув з кишені кривого ножа хліб краяти, а з торби достав і сала. Він ні на кого не дивився, наче тут нікого не було. Я його подякував. "Ні на чому", — одказав і пішов.

— Піжди, піжди! — крикнув писар. — Що ти за чоловік? — Я Муха Яким.

— Звідки ти, питаю?

— З Гороховки.

— Ти, мабуть, з ним приятель? — спитав писар, киваючи на мене. — Знайомі, мабуть, люди?

— Я його не энаю.

— Неправда твоя!

— Правда моя.

— А чи не хочеш до його у возок? Хочеш?

— Ні, не хочу.

— Чому так? — засміявся писар.

— Бо мені на ярмарок треба. — І пішов.

Може б, писар ще до його чіплявсь, так тут знов ізнявея такий крик, наче кого різали. Десятники вели молодицю у червоному очіпку, огрядну, невеличку, од великого гніву так вона і палала, а що вже кричала-верещала!

— Що таке? — крикнув писар, а молодиця не переведе духу, верещить; "Таки ні! таки ні! таки ні! не казала! не казала! не казала!"

Десятник затулив їй уста своєю шапкою і держав, а другий десятник оповістив писареві, що ся молодиця хвалилася, ніби вона знає Хведора Голубця, і ніби він у ярмарку, і ніби він кум їй і дарив її гар... ком...

А молодиця пручалася і крутилася, як колесо, у десятника в руках. "Вдушиться", — загомоніли люди. Десятник шапку одняв.

"Таки ні! таки ні! — заверещала молодиця, аж присідаючи до землі. — Таки ні! таки ні!"

— Та пустіть її до біса, — крикнув затурканий писар.

Молодицю пустили. Вона хустку двинула наліво, штовхнула десятника одного й другого, аж закачались, знов хустку поправила і до писаря тискалась з криком та писком. Писар замахав руками — її схопили, однесли далі. Іздалека ще довго чутно було нам: "Та я! та вони! та..." Ми до вечора стояли у ярмарку: писар купував собі тютюн і сережки, десятники — сині хустки і рукавиці... Привезли нас аж на край села, казали устати з воза, завели у велику пусту хату і зачинили там.

* * *

Чималий час сиділи ми там — більше місяця. До нас звик бігати під вікно чорний собака і приходила рябенька курочка з червоним півнем. Нас було четверо: білявий та чорнявий чоловік, парубок рябий та я. Жили собі спокійненько: білявий чоловік або огонь кресав, або люльку палив,

або спав і не говорив ніколи, чорнявий чоловік старі нерети понаправляв і почав в’язати новий. Він був рибак і розказував, яку в їх селі рибу ловлять і яка в їх ріка рибна, що усяка риба ведеться, навіть морська не хоче моря, заходить до них; він хоч не бачив, та другі люди бачили. Парубок, як на Великдень, викрасився — сорочка в його була вишивана та вимережана. "Хто йому, рябому, так вишивав та мережив?" — думалось мені. У рибака він питав, чи є риба, чи є отець-мати, то він одкаже ледве чутно йому: "Ні отця-матері, ні риби!" А був у його... він по ночах охав, а удень наче дожидав та ходив усе по хаті.

Сиділи ми з тиждень самі, а там привезли до нас ще чоловіка скілька. Сі не журились, один говорив: "Сіно скосив, то тепер нехай держать, я за сіно дуже боявся, а тепер... що мене кортить". Другий знов говорив: "В мене рівно дома нема чого їсти. Аби тут годували мене, то спасибі!"

Приїздив справник і дивився нас — грозив, що буде нам... нехай-но вечора дождемо! Тільки нам біди ніякої не було, справнику справили обід, він смачно попоїв і поїхав. "Що з ними робить?" — питав йото десятник. "Нехай сидять — що ж з ними робить?" — та й покатав собі. Ми сиділи ще три неділі і два дні — тоді пригнали знов в’язнів нових, а нас випустили, бо не було вже місця. Та й радів же рябий парубок! обнімав усіх: "Дай, Боже, й вам улови добрі! — зичить рибаку. — А вам добре сходити у Київ і добре повернутись!" — се вже мені... аж побіг дорогою.

А мені печаль і досада превелика скоїлась. Мені заказали у Київ іти, а веліли у своє село повернутись, а як я став проситись та суперечить, тоді мене вкинули у возок і одвезли два десятники додому і священикові бумагу таку прислали, щоб своїх служок не пускав блукати, і ще грозилися, що зачинять мене десь у дорозі або де й гірше...

Тут люди зійшлися — усі питають: "Що таке? Що таке?" Лукаш був злякався. Я зараз ліг спати і не заснув...

III

Я зовсім розсердився: і в світа вже йти не хочу, і зоставатись дома не хочу, і все не до ладу, і нічого мені не треба; на все і на всіх зависний і ні до кого не озиваюсь; нічого не роблю і співати став басом горляним.

Коли одного разу кличе мене піп до себе — і мене, й Лукаша. Ми до його приходимо і йому кланяємось. А піп мені каже:

— Тимоше! У Макухах дяк вмер, — оженись та й просися на його місце. Я за тебе примовлюсь. — Зітхнув і тихенько додав: — Покійниця нехай царствує! Чи пам’ятаєш, як вона за тебе, було, просить? Лукаше, брате, скажи своє слово! — просить Лукаша.

— Будеш женитися, — промовив мені Лукаш роздумчиво.

— Їдь ти, — говорить мені піп, — їдь ти у Терни, там живе старий піп, — він вже одставлений, вбогий і не гордий, — може, він за тебе дочку віддасть. З приходом попівна за тебе не піде — бери хоч вбогу. Візьмеш попівну, то хутче на дяка постановлять.

— Добре, батюшко, — одказую йому.

— Щасти тебе, Боже, Тимоше, і Боже тебе благослови!

— Оце прийшов час, — поможи, боже! — промовляв Лукаш, ідучи зо мною додому.

А я повеселішав дуже.

— Коли ж у Терни? — пита в мене Лукаш.

— А коли ж, як не завтра? — говорю йому.

Лукаш походив по хаті, постояв і промовив наче до когось у вікно:

— Чого се так поспішатись?

— А чого ж маю баритись? — питаю його.

— Тимоше, друже! Не загуби свого віку веселого, а ще гірш чужого... Не вернеш... плакатимеш... Боже, борони од сього лиха — воно найважче од усіх... Гляди ж, Тимоше! Гляди ж, друже!

Цілісенький вечір він був неспокійний: кружив по нашій хаті, дивився у землю, а як заходились лягать спати, він до мене зблизився і знов промовив:

— Гляди ж, Тимоше! Гляди ж, друже!

А мені дуже весело, що такий мені тепер клопіт великий, таке, мовляв, поле передо мною — і женитись, і на дяка стати. Туга моя уся ринула, як її й не було, і говорив я до всіх так, наче з празником поздоровляв.

На другий день вранці, добре розпитавши дороги, побрався я у Терни. Коник в мене був буланенький, возок громохкий, а в шапці лист до старого отця Якова.

Лукаш прощався смутний, неспокійний, обняв мене: "Гляди ж, друже!" — ізнову промовляє.

Я дотих не вельми на дівчат вважав і зроду нікого не кохав. Я знав, що є у нас в селі дівчата гарні; що ся чорноброва, а ся білява; ся хороша, а ся краща, та й тільки. бачу — дивлюся, а не бачу — забуду, що вони й на світі є.

"Яка ж ця буде? — думаю собі, їдучи вузеньким шляшком поміж житами, просами та гречками. — Яка вона буде? І що вона? І що я?"

Я привиджував, як увійде, як заговорить: вона добре, а я ще краще, і то мені весело, думаючи, то смішки. Я, бачте, ждав її, як товариша абощо, що, може, добрий — полюблю, а може, чудний — посміюся, а все-таки буде мені занятно й весело, чи так, чи сяк вийде.

Їхав я день і ніч — серед степу ночував і коника попасав. Лежачи на возі та дивлячись у зоряне небо, почав знов виявляти, яка вона, та попівна, та, задивившись, роздумався о зорях... та об тім, який Київ... та хто перший корабель пустив по морі... та хто Київ будував... думав, зітхав... забув про попівну...

На третій день увечері дотягнув до Тернів. Хуторець маленький, вбогенький, садки усюди густі й зелені. Люди саме з роботи верталися. Діти маненькі кричали, ворота рипіли. Я став коло чиєїсь хати і спитав, де отець Яків живе.

— А ось в кінці хуторця на одшибі буде будиночок біленький і садок — там живе, — тоненько одказав мені хтось з хатнього вікна. — Ніколи мені вийти самій провести, вибачайте...

Як мені сказали, так я і знайшов.

Став я під ворітьми, — ворота були розчинені, — бачу дворочок чистенький, травистий і багато стежечок проходжено перехресних; у дворочку тихо, тільки шелестіла верба кучерява. З білого будиночка два віконця у дворочок і високий рундучок; за дворочком садок, і в садок одчинена хвіртка; у садку, бачу, полотно розстеляне і, чую, хтось співає — дзвінко так та вільно, а невидимі чиїсь руки стягають полотно, а далі пішла луна, наче прачом б’ють... Пісня усе чується...

Я стою, слухаю, роззираюсь, а схаменувся — проти мене молодиця в рябім очіпку, рум’яна і кирпатенька, дивиться на мене, як у темний льох, та ще у чужий.

— Тут отець Яків живе? — питаю.

— Тут. Коли вам отця Якова треба, то просимо до хати.

Я за молодицею на рундучок — рундучок де-не-де проріс м’ягенькою травичкою; дашок теж місцями зазеленівся, як нива в литвина; уступив я у сінечки біленькі, а з сінечок у біленьку кімнаточку — пахло тут васильками. Стіни білі, стульчики плетені низенькі; уквітчаний божничок, стіл під білою скатеркою і двері в другу кімнатку, — там бачив я тільки узеньке ліжечко, а над ліжечком великий хрест чорний, а перед хрестом лампадочка горяща... У першій кімнаті сидів старий у темній рясі, зморщений, наче печений. Побачивши мене, устав.

— Ось до вас прийшли, — каже йому молодиця, пускаючи мене у двері.

— Милості прошу — сідайте! — вітає він мене.

Я подав йому лист, а він став читати. Прочитавши, зрадів і, не потаївши того, говорить:

— Коли б Господь благословив мене свою дитину на хазяйстві побачити! Спасибі отцю Мирону (нашому-то старому), не забув мене — згадав. Що ж? Ви, от пише, добрий, чоловік, а в Бога та в убогого усі люди. Байдуже мені, що ви з козаків. От побачите мою Марту і якщо вподобаєте, то Боже благослови!.. Гапко! — кличе. — Де Марта?

— Як-то де? Десь хазяйнує. Чи вона ж в нас не хазяйка? — одказує молодиця, знов уступаючи з-за двері з тонесенькою свічечкою, — звечоріло вже зовсім. Мабуть, вона чула розмову нашу, бо тепер дивилася на мене так, наче цінувала.

— Я тим не журюся, що я вбогий, — каже мені старий, — а тим журюся, що не можу за дочкою посагу дати — немає!

— Як то немає? — скрикнула молодиця з-за дверей. — Одежива уся нова-новісінька, красна, — дві скрині сповнені...

— Та й уся справа! — зітхав старий.

— Як то уся справа? Кунтушів два — вишневий один, а другий синій, кунтуші прехороші! Та ще жупанинка славна, — що, мовляли, в нашому роду гетьмани оджалували...

— Е, Гапко! Давно, мабуть, моля поїла!

— Як то моля поїла? Оце ви наче своїй дочці свекор! Авжеж, нехай подивляться, чи поїла моля? Я хоч зараз перед очі принесу!

Ся Гапка кожне слово так тихенько, та любенько, та жалібненько промовляла, неначе у цілісенькому світі Божому нема такої, як вона, овечечки, коли б її не зражали ті щоки рум’яні, і той стан, жваво підперезаний поясом червоним, і ті руки, що раз у раз у боки брались, що здавалося — гарно-прегарно мусить вона танцювати і підковками вибивати, а кирпатенький носик та ще усики чорненькі доводили добре сміливому, щоб її не зачепляти.

Та пісня, що я чув, увійшовши у двір, було замовкла, а тут знов почулася і дзвенить все ближче та ближче.

Гапка пурхнула, як птиця, і спів разом стих.

— Ось дочка іде! — каже старий. — Я піду дочку звістити, що гостя маємо. — Пішов, а я до вікна.

Гапка цокотала коло садка. Коло неї стояв хтось; біліла з чохлами сорочка; на високій, гнучкій постаті мріла уквітчана голівка...

— Марто! Марто! — покликав старий.

— Зараз! — одкликнулась Гапка.

Висока дівчина легенько перейшла двір і стала на рундуці. За нею підскочила Гапка. Старий щось стиха говорив, дівчина слухала, перед ним стоячи з похиленою голівкою, і ніби почулося мені тихе, смутне слово якесь...

Старий повернувсь і був наче неспокійний трохи.

— Дочка моя ще дуже молода, — почав, — ще вона людей мало видала... Вона добра, та ще дитина.

Тим часом Гапка заходилась з вечерею, бряжчала мисками, стукала і щось комусь з великим опалом доводила шептом. Старий, зложивши руки, сидів передо мною і питав про наш приход, згадував свій, що колись в його був, і поглядав раз у раз на двері.

Гапка, усе опорядивши, запросила до вечері. Старий заводить мене до столу і кличе:

— Марто!

Гапка знов вибігла і знов за дверима зашепотіла.

— Марто! — кличе старий. — Марто!

У дверях стала висока дівчина у свіжому вінку. Хоч стала вона оддалік, хоч стала в затінку, та мені добро бачилось, що не рада вона гостю; вклонилася мені низько, а очей на мене не скинула.

— Оце ж моя дочка, се моя Марта, — показує старий.

А Гапка зітхнула і широкі рукави Марті оправила. Вклонився і я.

Поки ми вечеряли, Марта з Гапкою вслуговували, і усе Марта мене далеко обходить... а тут треба дослухати, що старий говорить... Так далеко вона обходить мене, що ніяк я її не розгляджу добре... Бачу тільки, що рум’яне личко, та коса довга, і білії руки... По вечері зараз вона зникла.

Тоді старий пита мене:

— Чи ви вподобали мою Марту, чи ні?

— Вподобав, — кажу; хотів її похвалити, та наче мене хто бив залізною лопатою по голові — так в мене в голові мішалося. Бачу, старий радіє.

Спати мене Гапка поклала у світлиці за сіньми. Світлиця та була з забитими вікнами: увійшов я туди, усе чорно — тільки очі свої бережу.

— Не бійтесь, лягайте просто — усюди сіно і м’яко, — кричала Гапка під дверима, — а світла не можна: і самі не схаменетесь, як підпалите будинок. Я вже торік налякалася — буде з мене. Добраніч!

Я подумав і ліг просто, і правда: усюди сіно і усюди м’яко.

Тільки мені не спалося. Все мені бачилася висока постать, усе маяли надо мною широкі рукави з чохлами і білії руки... "Чого вона така непривітна", — думаю собі і чую, як серце в мене тукає й тукає...

Заснув. Снились якісь сни чудні — пробужався, а пробудившись, не міг пригадати, що снилося... Прокинувся вранці; чую якийсь гомін... крізь забите вікно в щілинки сонце — наче золоті стрілки. Чую, пташки щебечуть, шумлять дерева... Я до щілинки око — Марта стояла якраз передо мною і дивилась кудись далеко, між дерева у садок, задумалась.

Хороша вона була, молода і свіжа, як ранок. Обличчя — як у доброї дитини. О чімсь вона думала і смутувала.

"Нехай же на мене гляне!" — помислив я та й стукнув. Вона сполохнулась, зирнула на моє вікно і зникла.

Старий ласкаво мене вітає і вже каже мені "любий ти".

— А що, заспав у нас? Втомила дорога?

— Оце! — озвалась Гапка. — Та коли б хто й три роки спав, то б на четвертий заснув — так там добре спати.

А я думав: "Коли б вже не мимрав він, а хутче до діла".

— Що ж! — почина він. — Сподобав ти Марту і бери! Се дарма, що ти з козаків, — всі, кажу, люди в Бога та в убогого!

— А дочка ваша знає, що я її сватаю?

— Аякже! Знає. Я ще вчора їй сказав, зараз, як ти приїхав, і по вечері, як ти спати пішов, я знов.

— Чогось вона неначе смутна? — питаю.

— Ще молоде дуже, так дурненька. Ще свого щастя не розуміє, де воно. Оце й вередує: "Не хочу заміж!"

— А ви питали, чому не хоче?

— Та що ж там питати! Якась дурничка.

— А може, у неї хто другий у мислях?

— Борони Боже! Та вона ще й не бачила нікого зблизька — тебе першого. Хто поїде до вбогого одставленого попа... Се вона так... дурненька... ще не знає тебе... Познаєтесь, то й полюбить.

— А як ні?

— Чому ні! Вона сама бачить, що ти чоловік добрий, вона в мене розумна!

А мені згадалася Лукашева жінка-покійниця, що казала йому: "Ви добрий чоловік, а я собі смерті бажаю!"

"Не візьму Марти я й сам", — помишляю, та й роздумався, як би її взяти...

— А що задумавсь? — пита старий. — Не роздумувай!

— Добре-бо, — кажу йому.

Прийшла Марта до обіду смутная, тихая і зимная; я до неї не заговорював, хотів, щоб і не дивитись, так як вже не сторожився — очі мої косяться та й косяться у той бік, де вона.

Увечері ми гуляли по садку. Попереду йшов старий, а я за ним, а за нами Гапка і Марта. Гапка раз у раз кидалась то у той бік — підняти суху гіллячку, то у цей бік — сполохнути горобців; Марта йшла, опустивши головку.

Минув ще день — Марта усе смутная. Я став мислити, що краще мені буде додому завертати, а сам собі кажу: "Зажди ще, Тимоше, зажди ще трошки, брате!" — і зажидаю...

По обіді ліг старий спочити, а я сидів сам у кімнаті, коли увійшла Гапка хутенько.

— Пішли б ви у садок прогулятись — ходімте, я вас проведу.

"Чи не знаю сам дороги — чого докучає?" — думаю, йдучи за нею.

— Де ви там? — крикнула Гапка.

— Я тут, — одказала Марта з-за дерев.

— Ходіть-бо сюди — хутенько-хутенько!

Марта хутенько вийшла на стежку; побачивши мене, зчервоніла і зупинилася.

— Оце гость скучав сам, — каже Гапка та й побігла, набігці говорячи: — Мені дуже ніколи.

А у мене в очах усе тільки кружки, кружки червоні… здалося мені, що Марта втікати од мене хоче.

— Куди ж ви втікаєте? — питаю. — Заждіть трошечки

— Може, ви не знаєте, — промовила вона до мене, — що я вас не хочу. Мене не слухають.

Очі в неї сповнені були слізьми.

Я зовсім сторопів, та, шануючи себе, прибодрився і одказав їй:

— Я й сам такеньки думаю.

Вона на мене подивилась. Очі тихі, ясні і проникливі та й каже:

— Чого ви до нас приїхали? Ви мене не знаєте, а приїхали сватать. Вам усе, мабуть, рівно, яка у вас жінка буде, а я так не хочу. Я до пари собі хочу.

І стоїть проти мене, і говорить, наче жалує.

— Та ви, певно, когось вже обрали собі — так ви й кажіть!

— Ні, ще нікого. Я ще нікого не знаю.

— А чого ви шукаєте для вподоби? Кого вам треба?

— Я не знаю... Когось, до кого моє серце приляже...

— А чому ж до мене ваше серце не приляже? — жартую, а в самого на серці миші скребуть лапками.

Вона нічого не сказала.

— Я од вас поїду, — говорю їй, — а поки ви мене не жахайтеся — я чоловік смирний.

Вона тоді підійшла до мене ближче і каже:

— В вас нема роду?

— Нема, — говорю, — нема в мене нікого!

— Ви хочете в Макухи на дяка чи ви там бували? Які там люди? Чи гарно там?

— Не знаю. Та мені усюди гарно: де не прийду, то женуть!

Старий прийшов і радіє, що ми вкупі з Мартою.

— А в нас хутко празник, — каже він, — побачиш, як наша молодь гуляє.

— Не побачу — мені вже час додому їхати.

— Зостанься на празник! — говорить старий.

— В нас дуже весело у празник, — промовила Марта. Я на неї глянув, і вона дивиться на мене і додає:

— Зостаньтесь!

Зостався я. Марта од мене не втікає, сідає близенько. "Не буду я нічого казати!" — думаю і порішаю собі, та тільки що стрів її саму і говорю їй:

— Підете ви за мене?

— Піду! — одказала вона.

Нас заручили. Весіллю бути поклали у місяць.

Старий сів листи до попів писати, а Гапка почала вивішувати на сонце кожухи й кунтуші, а ми з Мартою вкупі... Небагато ми й розмовляли з нею: "Добридень!" та "Добривечір!", а славно було нам тоді! Що було говорити? Об чім питати? Було тільки подивитись у вічі одно другому. Сидимо, було, з старим і з Гапкою; старий щось давнього пригадає — з лихого або доброго, Марта на мене дивиться, наче каже: "Чуєш?", наче питає: "Знаєш?" Чи Гапка що-небудь свого розкаже, — вона любила усе

про дурнів розказувати, — Марта сміється і все-таки на мене дивиться. Я пам’ятаю, що була одного разу велика буря. Гапка запалювала перед божничком свічечки, старий читав молитви голосно, ми, притихлі, сиділи рядком з нею...

Давно вже пора мені додому їхати. Попрощався я. Старий мене іконою поблагословив. Гапка обвісила мені на шию торбу з книшами, як жаловану шаблю, проводила мене за ворота. Марта мені кланялася. Іду я коло свого воза попід садком, і так моє серце ниє, як у некрута молоденького, коли з високих черешень уявилася Марта. Я до неї кинувсь, схопив за руку, як зловив, а вона говорить:

— Щасти вас, Боже!

— Піждіть, — кажу, — потривайте!

— Коли ж вернетесь? — пита мене.

— У місяць вернусь.

— Добре, вертайтесь у місяць.

— Як ви зо мною веселенько прощаєтесь, — кажу їй, — аж і мені любо!

— Се щоб ви веселі повернулись!

— А як не повернусь?

Вона до мене:

— Чому?

— А хто ж його тепер зна чому? Ви хутко мене забудете?

— Як вже забувати, то треба хутко; тільки я не забуду.

IV

Повернувся я додому. Лукаш стрічає і в вічі дивиться, питає:

— А що? А як? Бачу, — каже, — бачу, що ти веселий, — мабуть, усе гаразд?

А я зітхнув: я сподіваюсь, що вже смутніш від мене і в світі немає!

— Що ж не говориш? — пита Лукаш. — Діло не вийшло? Вже попівна, мабуть, віддалася?

— Ні, — кажу йому.

— За тебе не пішла?

— Пішла. Я заручився.

— Заручився! Що ж вона? Охотою йде?

— Іде охотою своєю.

Тоді він став питати, чи молода, чи гарна, і як мене стріла, і як мене проводила, — слухав усього пильно, радувався, а все-таки нарешті осмутнів і задумався.

— Коли так, то будеш щасливий, — говорить мені, — знаєте, говорить, от як часом некрутові говорять: будеш полковником.

Пішли ми з Лукашем завістили батюшку — батюшка теж радіє. Я прошу за той лист до попа у Макухи, він сів лист писати. Макухинський піп доводився нашому родичем — небожем у других. Почула Павлютиха — прийшла на мене подивитись з глечиком у руках, дещо в мене поспитала і сказала:

— Дивись, який став! Як получчав! Бач, радується!

Вона зараз завважила, що Лукаш трохи смутний, і спитала його:

— Чого се ви сторопіли? Чи ніколи не чули, що люди женяться?

— Молодий такий дуже, — одказав їй Лукаш.

— То що? Ще й не такі молоді женяться — бува, такий жениться, що куди не піде, то забуде, що жонатий.

Узявши лист від батюшки, я, не гублячи часу, зараз побрався у Макухи — не треба мені ні спочивку, ні одпочинку. Ішов, ішов, ішов і прийшов. Ішов я так хутко, що навіть ні об чім і не думав. Ви в Макухах ніколи не бували? Село воно превелике! Скільки улиць, скільки заулочків, сказать, без ліку. Я зараз зобачив високу дзвіницю, а довго блукав, поки до неї прийшов. Тут вже й будинок попів знайшовся: хороший був се домочок у шість віконечок; при домочку огород великий і сад хороший. Зійшовши на рундучок, я постукав у двері. Відчинила мені старая наймичка.

— Батюшка дома? — питаю в неї.

— Дома.

— А як мені його побачить?

— Ви пощо прийшли?

— Я до батюшки лист маю од його родича.

— Увійдіть!

Увійшов я у кімнату, то мені в очах зарябіло. Стіни всі од вишки до низу розмальовані зеленими сосонками та червоними пташками; на стільцях сині скатерки з білими журавлями; усюди картинки: то якась панночка у тяжкому, мабуть, недузі, бо завела очі вгору і ухопилась за лівий бік — тільки не крикне; то ведмідь мед достає з дерева, а його бджоли кусають; то жиди на шабаш поспішаються; а то був знов турок у червоному завивалі; а то був знов — вибачайте — сам дідько з превеликими рогами — жарив грішні душі в смолі; багато на покуті ікон було розмальованих, і роблених квіточок, і херувимів; висіло на стрічках багато воскресних яєчок, фольгових і білих фарфорових з золотими словами; приліплено було свічок воскових, і горіла лампадка. Ще були у цій кімнаті часи стінні і дзеркало узьке та довге — рама на йому з позолотою. Поки я вспів усе те розгледіти, мене самого розглядали. Із-за двері то визирне чорнява, то вигляне білява. "Дочки, мабуть", — думаю і начебто нікого не бачу, ходжу і стою, сідаю і знов ходжу, як самий розумний чоловік і трошки нецікавий.

Увійшов піп. Піп високий, огрядний, чорнявий, по виду своєму чоловік дуже поважний і розсудливий. Увійшов він, погладжуючи свою пишну бороду, я жду, що скаже він мені зараз таке щось розумне, що й одвіту на таке не прибрати. А він спитав мене, звідки я і пощо прийшов, од кого лист до його маю? Я усе йому розказав і лист подав. Узяв і став читати. Прочитав, став собі у бороду дивитись; подивившись добре, каже:

— Я вже чув про тебе; се вже отець Мирон другий лист мені пише за тебе. У два тижні я сього року два листи од його одібрав.

Сказавши, піп сів.

— А що ж ви мені, батюшко, скажете? — питаю його.

— Та що ж! Воно б і можна...

— Можна?

— Можна, да вже другий на тому місці...

— Як другий? Коли? А ви ж обіщалися?..

— Аякже! Обіщався — сього відрікатись не можу!

— Та як же другий?

— Попадин небіж трапився — у нього діти й жінка, а він п’є; жінка його приходила, попадю просила і його приводила з собою... Тобі треба заждати.

— Чого ж мені, батюшко, ждати?

— Та хутко старий наш дяк виходить на спокій, тоді буде тобі місце.

— А як другий небіж трапиться?

Він взявся за бороду і подумав.

— Ні, — каже, — ні, другого небожа в неї нема.

Трохи помовчали. Далі піп питає мене:

— Де твій рід і який твій рід?

Коли тут відчинилися двері і уступила попадя у кімнату: на плечах велика червона хустка, на голові — зелена з чорною габою, сама висока і наче з каменю — важко ступала, очі чорні, бистрі — так вона їми і впивалася в християнина.

Я низенько кланяюсь. Піп поступився з свого місця далі у куток, узявся за бороду і дивився на попадю. Була ж вона здорова, та чорнява, та жвава! Говорила ж вона голосно! До того раз у раз оглядалася, придивлялася: то порошинку спахне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок або шугне горобців — превелика, мабуть, хазяйка в домі.

— А вже оженився? — питає вона мене.

— Ні ще, — кажу їй.

— А ти звідки? Де рід твій? Який?

— Я з Савлуківки.

— А, знаю, знаю. Мій піп читав мені лист од отця Мирона. На дяка хочеш? Треба перш оженитись!

— Та я буду хутко женитись.

— А є вже на прикметі в вас?

— Є, — кажу, — в мене на прикметі.

— От як! А хто се така?

Я кажу.

— А, знаю, знаю. Я її матір-покійницю знала — молодою вмерла. Добра була людина, нехай царствує, а хазяйка негодяща: її голосу не чутно було у дворі; товар до неї не признававсь... Не знаю, яка з дочки хазяйка... коли б краща! Та не сподіваюся — се вже родом ведеться. Покійниця була теж кволенька... Оце, було, молодими та важимось на вагах — так вона була легесенька, як сухе перце... А дочка?

— Дочка доброго здоров’я, — кажу.

— Та й покійниця, як було на неї подивитись, то й рум’яна, і не суха, тільки бачилось, що недовговічна.

Тут знов двері відчинилися і почали уходити одна по другій попівни — аж сім увійшло. Яких вже між ними не було! Були біляві, кирпатенькі і були такі чорняві, як жуки, тільки що не гудуть; були такі, що наче мальовані, тільки б, здається, на стіну у золоту раму! І маленькі, і високі, і дорослих літ, і малих. Усі вони увійшли, червоніючи, і посідали по стуличках у ряд, руки зложивши, очі опустивши. Сидять, аж уха їх горять. Піп стоїть, на всіх поглядає і всміхається, а попадя говорить мені:

— Се мої дочки — маю сім, та ще дві померли. Оця в мене старша (і показує пальцем на старшу), звуть її Оленою. А се коло неї Катря — втора моя дочка; а се коло Катрі Мелася — третя моя дочка, а там вже пішла мілкота...

Сама говорить, сама поглядає на мене і на своїх дочок — і так говорить, і так поглядає, якби в неї купить... Я дивлюсь, куди вона показує, і мовчу гарненько.

— Ну, йдіть собі, — каже вона дочкам.

Дочки піднялись, уклонились і пішли, як прийшли, одна по другій. Тільки вони зникли, попадя пита:

— Чи вподобали моїх дочок?

— Аякже! Дуже гарні в вас дочки!

— А яку краще од усіх вподобали?

— Усі, — говорю їй, — усі в вас дочки гарні.

— А бодай вас! Я питаю, яка вподобалась вам найкраще?

— Сама найменшичка — що то за мила дитинка, зроду я такої не бачив.

Попадя на мене подивилася, начеб не знала, чи мене вже бити, чи ще вчити? А піп усе мовчав, стояв та всміхався, дивлячись на нас.

— Ви хочете на дяка стати? — спитала мене попадя, узявшись у боки.

— Хочу і дуже прохав об сьому вашого батюшку...

— Се не батюшкове діло, — перебила.

Батюшка кашлянув, — мабуть, нагадати хотів, що й він живе на світі, хоч і без діла.

— В нас сім дочок на відданні, — промовила попадя. — Як же нам се місце віджалувати дарма? Хто в нас дочку візьме, той і місце візьме: беріть дочку — і місце ваше буде.

— Та я вже заручений, — кажу їй, дивлячись, мабуть великими очима на неї.

— Заручений! Не спитавшись броду, та суетесь у воду! А вже за те, що у вас у голові вітер, я не повинна свого дитяти обідити. Тепер і з місцем жениха ледве знайдеш... женихів зовсім нема... он у монахи йдуть, кажуть, лучче в монахи, як женитись да клопіт собі мати... Я надію усю покладаю на се місце... Де ж мені сім попів знайти, коли б хоч кращі за попів повиходили, а другі нехай за дяків... А з терновською попівною ви ніколи не добудетесь місця... Терновський піп вбогий і дурний...

— То прощайте, — кажу, — дякувати вам за ласку і добрість вашу!

— Щасливо! — одказує попадя. — Як роздумаєтесь, то приходьте.

— Прощайте, батюшко, — говорю попу.

— Бувай здоров, — прощається піп, — кланяйся дуже отцю Мирону од мене і скажи, що я йому добра усякого зичу і блага.

Я уклонився і вийшов з їх будинку. Який же я вийшов звідти сердитий! І не сказати! Ішов дорогою, пташок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав, а далі сів та й плакати став.

На дорозі серед степу мене ніч спостигла, а вночі дощ ливний, вітер рвачкий... Я лежу у траві й не повернусь. "А, — думаю, — коли я не дяк, так нехай же на мене і дощ, ї вітер, і буря!" Буря втихла ік світанню — тоді я заснув.

А прокинувся — голови не можу зняти: болить, і ввесь я, наче, з вишку падаючи, розбився. Степ у росі зеленіє; сонце на небі ясне й блискуче, пахне квітками, пахне зіллям і травою, степові пташки щебечуть... Я устав і побрів дорогою, та брів я недовго — сів спочивати. Знов трохи поплакав, спочиваючи.

Ледве добрався додому, а дома Лукаша налякав — далі вже не пам’ятаю, що було, — кажуть, два тижні я лежав без пам’яті і бредив усе

дяками та попівнами. А як я очуняв, то я лежав у світлиці, вікно було завішене темною завіссю, і ледве я розгледів Лукаша коло себе.

— А що? — спитав я в Лукаша.

— Та, слава Богу, — одказує він мені, — видужаєш тепер хутко.

Яких вже мені ліків не завдавали! Лукаш мене напував листом од чорних порічок; Павлютиха напувала гіркою полинню і трилисником; ходили ще дві баби-лікарки; ті баби знов напували водою з трьома вуглями і вмивали мене з ікони. Годували мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зіллями... та чи згадати усе?

А я нездужав та й нездужав. Вже на сьомий тиждень пішло, я все лежав. Боже, як докучило. Вже перестав думати, що на дяка не поставили, думав, якби то видужати та піти, поїхати... На восьмий тиждень я устав з ліжка. Тоді вже почав жваво у силу вбиратись.

Держали ми знов раду з Лукашем і з батюшкою, що мені робить і що починати; нічого не порадили поки і, розіходячись, сказали: "Ще порадимось".

Я таки не дуже тоді дбав за ті ради, — мені хотілось якнайхутче у Терни — там ради пошукать...

На дев’ятий тиждень ранком я поїхав туди.

Одного разу, як ми сиділи з Лукашем та розмовляли, у двір увійшов чоловік у високій сивій шапці, от як у Тернах носять парубки.

— Здорові були!

— Звідки Господь приніс, милості просимо! — говорить йому Лукаш, а той на мене дивиться.

— Я, — каже, — з Тернів. Батюшка кланяється і до себе запрошує вас. Смерть приходить; хоче попрощатись, мовляв.

— Що се сталося? — питаю. — Що там таке?

— Та нічого, сімдесят літ його прикрушають.

— І дуже слабий?

— Та не знаю, чи застанете. Я їхав (я ще того тижня з Тернів, на ярмарку був), то ледве він дихав.

— Та чому ж не звістили мене хутко! Чому ви, коли вже взялися, не подали вістку?

— А се ж я затим і прийшов до вас.

— Еге, коли здумали! Може, давно вмер старий.

— Вмер, то й вмер. Усі вмирають, — се вже відома річ, — чого ж метушиться?

Я свитку на себе, палицю у руки, поклонився йому і дядькові та й зараз і побрався у Терни. Ішов, не спочиваючи, до самого їх дому і ніч і день. Як прийшов до двору, сонце заходило. Бачу, на рундучку сидить Гапка, зав’язана по брови чорною хусткою, очі заплакані, сама журливая.

Побачила мене, схопилася була, крикнула, та разом змовкла і озирнулася.

— А що, Гапко, — питаю, — чи живий ще?

— Де там, голубе мій, — одказує плачучи. — Ще того самого дня, як переказали до вас, він скончився.

— А Марта?

— Та зараз прибіжить, певно. В нас лихо, в нас горе теперки. Ще не знаєте ви, що вселилася родичка до нас.

— Яка? Звідки?

— Та родичка покійної матусі Мартиної. Двоюрідна сестра її якась. Господи! Як вже ми її зживемо — не знаю. Може, ви поможете. Така вже неприятна та морочлива — крий Боже!

— Та хто її сюди покликав?

— Покійний сам зазвав, і якось вона його наче чарувала, що, й не вивіряючи її, усе на неї покинув і дитину рідну: живіть, поки моя Марта віддасться, з нею вкупі і нагледжуйте, і порядкуйте усього.

— А що Марта?

— Та що ж Марта? Мовчить та вас дожидає.

— Ходім же до родички несподіваної. Де вона?

— Та у покої. Ідіть просто, як знаєте.

Уходжу у знайомі кімнаточки. Усе, як і було. Тільки замість ряси висить на кілку чиясь червона хустка. Уступаю у другу світлицю — за столом сидить молодиця огрядна, червона, витрішкувата, носик

маленький, а уста — як ворота. Сидить за столом, а перед нею повна миса червоних порічок. І порічки їсть, і сорочку шиє. Глянула на мене, ураз, мабуть, догадалась, хто такий, ще більше почервоніла і питає:

— Чого треба? Звідки? Пощо?

— Та прийшов, — кажу, — свою Марту одвідати.

Вона як вискокне з-за стола:

— Яку Марту? Що таке? Не кажіть гоп, поки не вискочили. Марта ще молода; ще Марту треба розуму вчить.

— Як за жінку візьму, то й навчу.

— За жінку візьмете? Які ж скорі! Може, ще й вступите з шляху, красний паничу! Я знаю, вам добре Марту взяти за себе, та Марті не велика честь буде.

— Нехай нам буде, що буде, а вам дай Боже великої честі собі вишукать.

— Покійник мене благав, щоб я Марти доглядала, я й додержу свого: я Марти не віддам.

А Марта на цім слові у світлицю входить. Як теперки спогадаю — яка була вона бліда і яка радісна мені!

— Марто! — кажу їй. — Кого мені слухать — скажи? У вас нові люди, нові норови.

— Яка була я, — одказує, — така й тепер.

— Підеш ти за мене?

— Піду.

— Ох, нещаслива дитина! — заголосить родичка. — Та він її з ума зводить. Йому треба посагу її, йому треба дякування, а ти й віри йому ймеш, що тебе любить! Та ти за ним погинеш, та ти пропадеш!.. Чи не лучче ж тобі, чи не краще ж тобі, як ти підеш за поповича, матимеш достатки, родину чесну, шанобну од усіх...

А Марта стоїть коло мене, мовчить.

— От попович Кряжевський тебе вподобав — він тебе посватає.

— А, — кажу, — як вже маєте кого, то, Боже, щасти!

Тай до дверей. Марта, наче не розуміючи, на мене дивиться.

— Бувайте здорові! — кажу; тоді вона за мною, а родичка за нею — ловить.

— Що се? Ти покидаєш мене? Куди ти йдеш? — промовляє Марта.

— Та от не хочу вам у поміху стати; дай, Боже, всього доброго та й не трохи!

— Так ти мене покидаєш? За що?

— З кращим буде краще!

— Скажи, за що кидаєш?

І не пускає мене, вхопила обома руками за руку. А родичка її одтягає од мене.

— Прощавайте, Марто!..

А вона за мною:

— Постій. Справді кидаєш мене?

— Справді! Прощавай!

А вона таки знов, і вхопила мене, і припала до мене.

* * *

(Далі бракує кількох сторінок оригіналу — більшої частини V розділу).

VI

Треба вам сказати, що тим часом вмер наш старий піп, а у півроку після його вмер Лукаш. Обоє вони вмерли, як діти, покірно. От два життя зійшло з світу — що зосталося: од одного садок і хата мені в спадок, від другого у спадок Павлютисі збіжжя... А жили, терпіли... Се я тоді-то такеньки собі помишляв; тепер я об тім не думаю — без думок одпіваю.

В нас нового попа наставили, — він і досі править там, — досі такий же здоровий, жвавий, басогласий, як і тоді, тільки пристарів за чотири роки на чотири роки... Він оженився з старшою дочкою макухинського попа. Вона була дуже гарна — біла, як папір, червона, як ягода, очі чорні, як вуглі, брови колесом, білозуба, свіжоуста, вбиралась у рябенькі одежі. Як стеменна попівна, вона зараз як віддалася, то й почала грубіти і раховати. Вони з попом жили, як то кажуть, согласно: не билися, не

сварилися, вкупі набивали калиточку і радились за преосвященного, за празники й за церкву.

Я таки був при службі — співав гласів, і піп мені не платив, за те він мене жалував і не брав другого дячка, що йому б треба платить. Так я пережив із рік. Спершу було трудно, а далі нудно. Нудно і вбого. Не той чоловік вбогий, що багатства стратив, а той, що не дбає ні об чім, що йому нічого не маниться... Хрестини і похорони мішались із собою — мені ні вмерти, ані народитися... Співав гласів, слухав дзвону колокольного, бачив тлум людський, як сходились і розходилися, як до попа приїздили родичі і знакомі білими кіньми, притягали вози з важкими попівнами, бистроокими попадями, розумними попами, поживали страву і бесіду... А в будень знов так тихо, так спокійно, що хоч дотя сиди, доки аж новий місяць вимислиш або нове добре життя. Проте я страх як занудився — нічого було мені не треба, і усе мені докучало; вийду між люди, гніваюся, що попав у те джерело; сиджу самотній, скаржуся, що мене вітер і сонце обіжає, літо й зима, осінь і весна — усе в світі.

Одного разу впала мені у руки книжка стара Лукаша-покійничка: я давно її знав, по їй вчився читати, — попав я її, щоб розгорнути та й відкинути, та й сам не знаю, як почав читати, поки аж не прочитав до кінця всеньку. Се був псалтир Давида-царя, і я з ним разом замолив і заблагав: "Дай мені крила — привітаю птицею по горах".

Тоді напала на мене туга ревная, невсипуща, невгавуща, лихая і невмолимая — вона мене пхала кудись пріч, далі, далеко... Вона мене з місця пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями... Обвісив я на шию торбинку та й прийшов попрощатись з своїм попом. Піп мене було не пускати, нагадувати, що вже колись мене в’язано, а я йому — що йду на богомілля, що того вборонить ніхто не повинен, а дяком для мене теж не ласощі бути; тоді, почувши таке, піп обійшовся по-чеськи: гарненько поблагословив і попрохав принести йому просвирку з богомілля...

Знову удруге я погнав у ті світи широкі і великі; пригадалося те першеє: мандрівочка веселая, так пригадувалося, наче хто над ухом мені верещав: "Пригадуй! пригадуй! пригадуй!" — "Дарма, дарма, — кажу собі, — я стратив своє щастя, та ще добра в людей много і без нього, я ще насищуся і вп’юся..." Випив два неповні, а третій по половинці! Я підходив к великому місцю К., з смілими мислями, з бистрими думками, з хітнім і певним серцем. Ви коли самі не видали, то чували; а я тоді й не подивився, і тільки дороги питав до монастиря. Перебіг усі улиці й заулки, як заєць гай частяк, проскакуючії та дивлячись уперед; прийшов під монастирську браму, виглядаю, викликаю — приманив до себе худенького, бліденького, старенького служку. Я питаюся, де тут в їх найбільший пан, він тільки на мене подивився. "Де?" — знов кажу йому, знов тільки дивиться, начебто й не треба було мені ніколи одвітувати. А я таки питаю утретє і вчетверте. Тоді він: "Нащо тобі?" — "Я, — кажу, — здалека, за ділом приходжу, — пустіть мене до його". — "За яким ділом?" — питає. "А єсть таке в мене до його діло — пустіть". — "Не можна". — "Чому ж не можна?" — "Він спить". — "Розбудіть", — прошу, а він мені тільки на те промовив: "Ступай назад у своє село!" — засміявся і став дивитись у другу сторону. "Коли ж можна? Коли прокинеться? Чи не заждав би я у дворі монастирськім?" — "Добре, зажди!" — "А чи він довго всипля?" — "Довго", — каже. Та й пішов од мене, а я сів у монастирськім дворі дожидати. Сидів-сидів, думав-думав, а далі оглянувся, придивився округи себе. Двір був великий, уроелий розкішним зеленим деревом; травичка оксамитилася, поперерізувана, поперехрещувана стежками у всі кінці й боки — важкії ноги чернечії ті стежечки, як ножем, прорубали глибоко. Міський гомін здалека тільки доносився до двора — начеб під брамою стихав. Келії біліли округи двора, — квітки процвітали під їх вікнами пахучі. Бачу, вже вечірня тінь сходить — хутко до вечерень вдарять. Церква стоїть поперед моїми очима кам’яна, старая, кріпкая, велика, з високою дзвоницею. Бачу, пробіг маненький пономарик, підібравши поли... Дзвін загудів. По дворі почали мигтіти ченці молоді, як мухи, зо всіх кінців; старі тягнули, як поранені, товсті двигали, як кораблі важкі.

Один до мене підскочив: "Звідки та пощо?" Я кажу, що маю діло до найбільшого їх. "Що? що? як?" — і ціла зграя чорних ряс, як ворони, злетілися — білозубі, білорукі, бистроокі. Старі припинилися, питали; товсті стали як на одпочинок — питали усі.

Служка той, що мені казав заждати, вийшов і кличе мене. Я схопився за ним, за ним і зграя, усе питаючи. "А хто його зна, хто він такий, — одказував служка. — Каже, діло єсть; його преосвященство обудилися, питають: "Що там у вас?" Я й кажу: от такий і такий чоловік. "Веди його, — каже, — сюди". От я й веду". — "А що він, веселий устав?" — питають голосів скілька. — "Дуже веселий", — одказує служка. "За кого питав? Що казав?" — "Ніколи тепер, ніколи", — одбивається служка, — а дзвін гуде до вечерні. При дверях нас усі покинули і поспішалися до церкви.

Уступаю я у кімнату велику, гарну. У тій кімнаті і скамієчки під ноги, і кріслечка, і подушечки, і завіси од сонця світу, і дзвоники для прикликання, наче живе тут немощний чоловік — без сил, без моці, — а мені аж в очах заблищало од його рум’янців, веселого, ясного ока. Чорна борода хвилею спада і хвилею лощиться; білими руками тільки у долоні ляскати; ряса чорна, багата, широка, як намет. Він мене питає, пощо я до нього прийшов?

— Та хочу розуму набратись, хочу на люди вийти, хочу до вас поступити.

— Добре, добре, — перебив. — А якого ж ти роду? Де твої бумаги родові?

— Я роду козачого... — Усе тоді йому розказав. Він слухав, поглядав на мене, поглядав на свого служку, посміхався, дивувався.

— Шкода твоя, — каже нарешті. — Ми тебе не можемо прийняти. Ми приймаємо тільки попівських діток — вже підовчених... Ні, ні, тебе прийняти не можна.

— Змилуйтеся, — кажу, — прийміть мене. Чи того, що я козак, то й в Бога не чоловік. Всі ми од Адама!

— Може, Адам козак був, а? — питає він, регоче і втішається.

— Прийміть мене, не губіть! — кажу і благаю. — Я хочу вчитись — прийміть-бо мене.

Він сміється і з мене втішається. А в мене вже в очах темно, в ушах дзвони гудуть, язик не говорить — німіє. Я усе його прошу та благаю.

— Звідки се такий узявся! — каже він. — Чи в вас усі такі там у селі? А піп у вас який? Яка попадя?

Я почав розказувати, який в нас піп і яка попадя.

— Та я його знаю, знаю! — сміється він. — Я знаю вашого попа! Він в семінарії лічити не вмів навіть гроші...

— Тепер вивчився!

— Вивчився! Приход, мабуть, багатий? Оце дурневі-то гриби ростуть у кошику!

— Здається, і розумних Бог не обіжає в вас, — кажу оглядаючись. Зареготав і весело сам округи себе озирнув.

— Що ж, хоч б’є його попадя? — питає.

— Ні, — кажу, — попадя в його смирна.

— Та, може, хоч він її б’є?

— Ні, не чув.

— Оце вже вечірня йде давно, — озвався служка, що, стоячи у кутку при дорозі, слухав і дивився, — спізнитесь...

— Та вже спізнився, — хутче, хутче, давай мені хустку! Он вона, давай мені камилавку — ось вона.

Та й ринувся у двері, як поток.

— А що я? що ж мені? — питаю, підбігаючи за ним. — Візьміть мене хоч служкою...

— Іди в ченці постригайся — ченцем будеш, ха-ха-ха-ха! Ге-ге, не хочеться проміняти світові розкоші на чернечу службу, га?

— Нічого, — кажу, — нічого, можна. І ченці людям їсти рибу помагають!

Він аж за боки взявся — втішався.

— Вечірня одходить, — промовив знов служка.

— Та ні, я ще поспію, поспію, — нагодуй його, — каже киваючи на мене, — він ще мені розкаже багато... Ха-ха-ха-ха-ха! Добре його нагодуй і горілки дай! Ха-ха-ха-ха-ха!.. [2]

Тут-то вже, брате мій, життя пішло миле! Тут мені кожна світу стяжка мінялася на ганьбу мою. На мене вже дивилися скоса. Я не мав права вчитись, як другі, я, нікчемний служка, було, собі обманом та зрадою запобігаю яку книжечку і читаю уночі, вкравши в економа свічечку. Потім стали мене лічити за безумного: любила молодь зо мною побалакать, поглядаючись межи себе та моргаючи. А я усе своєю дорогою йшов, я не

спинявся... То юродством своїм, то хитрістю я дійшов, що було мені вільно до усіх уходить у кімнату, усякі книжки брати. Такеньки я року вижив — усіх вершки хапаючи, путаючись у чужих мислях, мішаючись у своїх власних... А все ще стремивсь кудись, все ще мені світ мигтів.

У рік той вістка була од Марти... Мені вже здавалося, що я її забувати став, коли й приходить од неї посланець з Тернів, як його теперки бачу: хороший, молодий, веселий парубок, і голосом дзвінким своїм мені каже:

— Переказує вам Марта своє вірнеє слово.

— Яке?

— Іди, — мовляла, — до його і скажи йому, коли схоче він, я до його прийду, — нехай скаже, я сама до його прийду.

А я йому одказую:

— Скажи їй, що нам не одна дорога судилася.

Веселий парубок осмутнів і вийшов од мене тихо.

А я, братіку, по слові своєму, я багато ночей не всипав. Важко було. І скажу вам, не дуже розважають розумні мислі, як коли серце болить.

* * *

Ще й друге мене горе душило: роки йшли та йшли, а я усе служкою, а я усе крадькома — то почитаю, то послухаю. Докучило людей тішить собою, пішов я знов до найбільшого. Пішов я до нього після ночі безсонної, голова була несвіжа, душа вражена, і не знаю вже і сам, нащо я йому багато дечого наговорив... А на другий день мене вигнали. Не скажу, щоб дуже мене сеє зажурило, — вийшовши у поле, вільніш

зітхнулося мені, і сказав я собі, що розумна голова повинна вміститься на кожному камінці, який доля підсуне.

* * *

Годі, кажу собі, годі за дурних людей побиватися! Хай їм усе добре! Нехай мене оплакують, а я їх відрікаюся! Потішивши свою грішну душу такеньки, розважився трохи...

Згадав я тоді і Марту... Чоловік завсіди гониться за щастям і хоч ніколи його не дожене, то з ока не випускає.

VII

Повернувся я знов у свою хату. Нудно, пусто, трудно мені, одинокому і самотньому. Самотність тая часом бува не заласна добрим людям, бо часом не велико-то їм думок догідливих подає, коли голова на плечах свіжа.

Тоді з великого свого нуду почав я по ярмарках блукати, по чужих селах тинятись. Піп на мене гнівався за таке гуляння і за те, що я йому з богомілля просвирку не приніс, а його попадя не хотіла на мене і дивитися.

На одному ярмарку на Петра я стрів макухинського попа; за попом і попадя йшла, за попадею попівни, аж шість, усі тричі рябенькі.

Я попу уклонився — він мене пізнав.

— А що? — пита мене піп.

— Та нічого, — одказую.

Піп задумався. Попадя на мене подивилася пильно. Попівни скупчилися за матір’ю — тільки їх чорні брови мигтіли із-за неї.

— А що діти наші? Чи здорові? Чому не приїхали у ярмарок?.. — пита в мене попадя.

— Не знаю, — кажу, — чому вони се не приїхали — ярмарок славний.

— Тільки усе дорого — правлять за все, як за батька. А ви де се досі пропадали? По що ходили у К.? Де се ви пропадали?

— А хіба мене хто шукав? — питаю.

— Та місце єсть на дяка... Пожалуйте до нас, то й поговоримо, а поки що ходім по ярмарку вкупі. Торг красний. Ходім! Ідіть! — каже на попа і на дочок. Усі за нею пішли.

Попадя усе до мене говорить та й говорить — така стала добра, хоч її до рани приклади, тільки мене одпустила, душу на покаяння, як ми попали між крамниці.

* * *

Я пробрався просто у Терни. Цурався роки, а тепер гнав через гори, і рови, і долини, і струмені, якби хутче достатись. От і Терни, от і садок, де прощались колись на три місяці... Чудно мені тільки, що усі стежечки позаростали травою; малина достигла, і кетяги ягід червоних притемніли, осипались — де ж молодая хазяйка буває! Я у двір уходжу — у дворі оттакая кропива шумить; в будиночку віконечка попричинені... Пусто, глухо — і серце моє похолонуло"...

* * *

Попівни налітали на ті крамниці, як горобці на рясну вишню; попадя усе до дна перевертала, усім перебирала, крамарів Богом лякала і розв’язувала калитку важку з параф’янськими грошима — весільними, хрестинними і похоронними. А ми з попом за ними услід, говорячи об тім, об сім, а більше ні об чім.

Пізненько вже повернулись додому, і мене попадя за собою привела у кімнату, попросила садитись. Сів я; сів проти мене піп; посідали гюпівни у рядок, як верби на великім шляху. Сидимо. Попадя пішла господарювати, каже, бо Господь гостя налучив приятного.

А приятний гість свої мислі має, дивиться на тих дівчат рум’яних, білих, як з сахару зліплених; дивиться на той двір, де нова комора стоїть, та бачить другеє: другий двір, де тепер по тихому тому двору чужі люди ходять, де чужі люди господарюють, де колись молода і кохана господиня походжала... куди вже дорога заросла і затратилась...

Знов шопадя увійшла. Наймичка за нею унесла вечерю.

— А ви якого краму собі придбали у ярмарку? — пита в мене попадя.

— А ніякого, добродійко, — кажу їй.

— І правда, для кого вам купувати? Ще не жонаті. Да що ж ви досі думаєте?

— Та ще, мабуть, не пора...

— А на дяка хочете стати? Без жінки дяком не будете!

Піп дивиться собі у бороду. Попівни почервоніли усі, як гарячі уголля.

— Та що — кажу, — я проживу собі й так, не дякувавши.

— Проживете! Та як проживете?! Що то за життя нудне без сім’ї, без дружини, та й без совіту, і без помочі! З поміччю й ріки течуть!

— Або течуть, або в землю входять, — кажу їй.

Вона того не слухає, а править своє. Вечеря на столі — просить вечеряти. Посідали вечеряти.

— Наливай гостю наливочки! — каже попадя; піп став мені наливати. Шанування іде собою, а мова собою. В голові в мене забриніло вже, а на серці заскребли такі миші, що, здається, зроду ще так не скребли. Гірка пам’ять вчепилася в мене, як хороба в тіло, в кров, в жили. Я тільки головою мотаю.

— Одречіться ви од всякої недоброї думки, — говорить попадя. — Оженіться! Добре буде! Спокійно буде! Гарно буде!

Я хотів би і сам оджахнути останню пам’ятку по булому, остатню тугу по тому, що буде. Я глянув пильніш на чорнобрових попівен: чи нема такої, щоб мої мислі поняла собою? Усі, бачу, вони хороші, і одна в вічі мені дивиться. А тут попадя над ухом моїм усе верещить: "Пора люба, та пора мила, та спокій". Годі мутиться мені, справді! Прихилюся хоч до кохання, аби одпочити.

— А що, — кажу, — се ви так говорите, наче вже маєте для мене яку пару на прикметі?

— Чому ні? — одказує попадя — Ось у нас ціла грядка ягідок — вибирайте!

Та й показує на саму велику. Піп зараз встав і одкинув рукава назад, начебто мене в’язати зараз треба.

— Я б з сієї грядки обрав від правої руки, — кажу. Тільки що я вимовив ті слова, як вже коло мене вона опинилася, руки наші зложили, іконою поблагословили, звеліли поцілуватися, за стіл посадовили, рішили весілля одбути у неділю. Попадя й піп мене, як біса, хрестом захрестили навіки.

На весіллі я веселився собі, як на чужім. Не пусто було коло мене, гомін від отусюди несеться, мене поважають як молодого; тесть у мене з розумною бородою, теща — з жвавими руками, зовиці вбрались, аж сіяють, молода моя весело дивиться; попів, попадь в мене на весіллі, як сарани...

Не всі, голубе мій, в морі топляться — більше в калюжах. От вже я й жонатий, і дяком поставлений "на месте злачне, на воде спокойне". Хата гарная, жінка молодая, і хазяйливая, і швидкая. Аби празничок — у нас повно людей, і розмови, і вітання йде. Усе гаразд, усе добре, та біда та, що ніколи ніде такого нуду нема, як там, де його б не треба. Може собі чоловік усе збудувати, та не згораздить собі життя довільного силою! Я он думав, що наші любі гостеньки багато говорять, а вони помічати стали, що я усе мовчком сиджу... Тоді напасть приступила... уразилися на мене, почали обносити, осужати... Мені б то і байдуже: Далеко лежало, мало боліло, та жінка моя почала спершу скоса поглядати, а далі й добре гніватись стала. А як вже раз на сю стежку ступила, то й пішла дорогою. Добрі родичі за нею — усі на мене. А я проворний, як муха в окропі: хоч не вискочу, та кручусь… Що ж! бачили очі, що купували! Я свою дячиху взяв, знаючи тільки, що в неї чорні брови; вона за мене йшла, бо мати їй повеліла… І живемо, і хліб жуємо вкупі… постолом добро возимо. І дай Боже здоров’я нам чортзна-поки.

* * *

Одного разу сиджу я, бачу, мій дяк іде; устаю і радію йому, та бачу, він у дорогу убрався.

— Куди се Бог вас несе? — питаю його.

— А се, — каже, — піду та зобачу, чи не гірш там де інш.

— Що се! — кажу. — Чи ж правда? Чи надовго?

— Піду, шляху не буду міряти, а часу лічити не буду.

Та й пішов; з того дня його й не бачили в нас.

Дячиха перше дожидала, а далі й перестала дожидати, тільки досі гнівається на його: плещуть люди, що ніби найбільш за те, що він їй руки зв’язав, а тут вона в око впала якомусь підпанку…

Де той дяк дівся? Хто його знав? Земля велика, як блукати по степах та по лугах, по байраках та по гаях. А де дяк зупинився? Яким ділом живе? А може, вже його земля не носить? Може, вже силу, й кріпость, і чуйність ісходив? Може, сира земля його тіло скрила?